

ושׁוב "דינ־ו־דָּוֶלֶת"?

הפוליטיקה של החילוניות הצבאית והמיליטריזם הדתי

בתורכיה לאחר הפֶּכֶת 1980*

סם קפלן

המאמר מתמקד באופן השיטתי שבו בנה הצבא התורכי את האידיאלים הפוליטיים שלו באמצעות מערכת החינוך הלאומית. על ידי בדיקה מדוקדקת של תכניות הלימודים בבתי הספר מבקש המאמר להראות כיצד חידש הצבא את הקשרים המחייבים שבינו לבין האוכלוסייה האזרחית התורכית לאחר ההפכה הצבאית של 1980. יחד עם תומכיה הדתיים של אידיאולוגיית "הסינתזה התורכית-אסלאמית", בנה הצבא תכנית לימודים המעלה על גס לא רק את האתאטורכיות בעל הדימוי החילוני (חייו ומשנתו של מוסטפא כמאל אתאטורכ) אלא מטפחת גם מיליטנטיות בהשראה דתית. הטענה העיקרית של המאמר היא כי הזיווג של דת ומדינה, שבמסגרתו נדרש כל ילד-אזרח לזהות עצמו כמגן האמונה האסלאמית, עורר ויכוחים מפלגים על תפקידה החוקתי של החילוניות במדינה ובחברה התורכית, שפעלו לרעת הדת והמדינה.

"[...] נזק רב נגרם בידי אנשים [...] שניצלו את הדת ואת מסורות העבר למען מטרות פוליטיות [...]. בשום פנים אין להניח לאנשים שכאלה להיות בעלי סמכות ואחריות [...] (מתוך נאום המפקד באקדמיה הצבאית) (Birand 1991: 74).

"[...] חילוניות איננה אתאזים ואף לא עוינות כלפי הדת. להפך, היא מכבדת רגשות דתיים. אבל בשם שום דת אין להפעיל לחץ על מצפוננו האישי של אדם כלשהו. לאסלאם מבנה חילוני [...]. נמנע הניצול הפוליטי של רגשות דתיים. שקרנים ומסבירים מתחסדים ניצלו רגשות דתיים בטענה 'זהו צו דת', אבל לאמתו של דבר הוליתו שולל את מחשבותיהם ואמונותיהם הטהורות של בני עמנו, וכך הסיטו את הבריות מן הדת האמיתית [...]" (Parmaksizoglu 1988: 168).

"[...] מעניין שכריכותיהם של כל ספרי הלימוד בתחום הדת מעוטרת בדיוקנו של מוסטפא כמאל אתאטורכ כשהיה בן 35, לבוש מקטורן וענוב עניבת פרפר, ומצויר

* במאמר זה שיטת התעתיק העברי משקפת ככל הניתן את הפונטיקה התורכית.

בדמותו של שיח' אל-אסלאם [...]. אדם מצפה לראות את ה'ביסמילה' בעמוד הראשון של חיבור דתי, אבל במקומה הוא מוצא אמרה מפי אתאורכ ולאחריה את ה'נאום אל הנוער' שלו ואת מילות ההמנון הלאומי [...]" (Dilipak 1990).

"[...] בני עמי הם אנשים טובים מאוד. בני עמי באו מאסיה התיכונה. הם החלו להתיישב באנטוליה לאחר הניצחון במלזגירט. דתם של בני עמי היא האסלאם [...]. בני עמי מסורים מאוד למולדת. בעת מלחמה נשים, ילדים וגברים נלחמים יחד [...]" (אורקן, בן 13, יילה, 1990).

החילוניות והפרדת הדת מן הפוליטיקה מקובלות בתור עקרונות יסוד של המשטר הרפובליקאי בתורכיה. בסעיף 24 של החוקה משנת 1982 נקבע במפורש ש"אין אדם יכול לנצל את הדת כדי לשנות את המבנה החברתי, הכלכלי, הפוליטי או המשפטי של המדינה לפי עקרונות דתיים, ואף לא להשתמש בדת או ברגשות דתיים כדי לקדם את האינטרסים האישיים או הפוליטיים שלו".¹ אבל תורכים בעלי נטייה דתית-לאומית אינם מסכימים עם הדברים. אלה סבורים שניתוק העם התורכי מאמונתו גרם לאבדן אידיאלים לאומיים ולפיגור תמידי בהתפתחות המדינה. לדעתם הלאומיות המושתתת על ערכים אסלאמיים – ולא על ההומניזם החילוני – היא שתושיע את העם התורכי. בפועל הם מנסים להחיות רעיונות ישנים יותר של זיקה קיבוצית, ובייחוד את השניות הקדם-רפובליקאית של דת ומדינה – "דינו דולת" – בתור מנגנון בר-קיימא של הקונצנזוס הפוליטי. הממסד הצבאי, לעומת זה, רואה את עצמו כמגן הרפובליקה החילונית והוא חותר להרחיק את המפלגות הדתיות המוצהרות מן השלטון במדינה. בשנת 1997 האשים הצבא את המפלגה הדתית השלטת, "מפלגת הרווחה" (Refah Partisi), בניסיון להשיב על כנו את חוק השריעה הדתי, ובלחצו אסר בית הדין העליון

1 סעיף דומה הוא סעיף 19 בחוקה של 1961. המשטר הרפובליקאי התנתק בהדרגה מן הזהות הדתית ומיסוד תרבות פוליטית שהקפידה להפריד את הפוליטיקה מן הדת. לפי "החוק לשמירת הסדר" משנת 1925, שהעניק לנשיא דאז מוסטפא כמאל סמכויות חירום רודניות, קבע סעיף 1 כי "ניצול הדת לצרכים פוליטיים", הוא עברה שעונשה מוות (Lewis 1968: 281). ב־1928 הוציא הפרלמנט את האסלאם מן החוקה כליל. בשנות השלושים הפכו השלטונות את הפקולטה לתיאולוגיה באוניברסיטת אסטאנבול למכון לחקר האסלאם, אסרו על לבישת בגדי כהונה מחוץ לאתרי הפולחן, ביטלו את התארים הדתיים המסורתיים, הפכו את מסגד איה סופיה למוזיאון, החליפו את לשון הקריאה לתפילה מערבית לתורכית וקבעו את יום ראשון כיום המנוחה הרשמי. אף על פי שפקידי המדינה דחקו את רגלי הדת מן התרבות הפוליטית של הארץ, הם עדיין ביקשו לעצמם שליטה על העלמא. הנשיא פיקח במישרין על ה'מנהל לענייני דת', שלסמכותו היו מסורים מינויים דתיים, משכורות של אנשי דת ודרשותיהם. ההבדל העיקרי בין העוסמאנים לכמאליסטים היה שהאחרונים לא גילו כל סובלנות כלפי שום ארגון דתי אוסונומי שאיננו תלוי במדינה. אנשי הדת, כמו המורים בבתי הספר, נעשו אפוא לעובדי מדינה המקבלים את שכרם מהקופה הממלכתית.

על קיומה. ב־1999 איימו ראשי הצבא לעשות כן גם לממשיכת דרכה, "מפלגת המוסר" (Fazilet Partisi).

בדיונים על ההתפתחויות הפוליטיות בתורכיה בימינו מרבים לראות במאבקים שבין הצבא לבין הדתיים מלחמה בין החילוניות לאסלאם, ולעמוד על הבדלים הקיימים בין הצדדים הנצים בעניינים שכלל אינם ניתנים להשוואה. ואולם דווקא אנשי הצבא הם שהרבו להציג את התורכים כאומה יראת שמים מן הבחינה ההיסטורית וה"מנטלית".² ואכן אזרחים רבים ברפובליקה החילונית התורכית מזדהים ברצון עם המורשת האסלאמית ועם האתוס הצבאי גם יחד. היכן עוברים אפוא קווי התיחום בין הרטוריקה האסלאמית של הצבא לבין המדיניות של יריביו הדתיים במוצאה?

בניסיון להבין את הפולמוס על החילוניות בתורכיה אבחן איך הצבא מעצב באורח פעיל את האידאליים הפוליטיים שלו באמצעות מערכת החינוך הלאומית. תחילה אראה כיצד, מאז הפכת 1980, הפכו הגנרלים את תכניות הלימודים על פיהן ושמו דגש חזק על האתאטורכיות, על חייו ועל הגותו של מוסטפא כמאל אתאטורק, מייסד הרפובליקה התורכית. לאחר מכן אראה איך כרתו ראשי הצבא ברית עם מרכז הקשת הימנית הפוליטית, ובייחוד עם פטרוניה בעלי התודעה הדתית של האידאולוגיה המכונה "הסינתזה התורכית-אסלאמית" (Türk-İslam sentezi). בשל הברית הזאת לא זו בלבד שהצבא הסכים בגלוי להגברת לימודי הדת במערכת החינוך החילונית, אלא הוא אף השתתף השתתפות הפעילה בגיבוש סינקרטיזם חדש של לאומנות צבאית ולוחמנות דתית. יחד רוממו קובעי המדיניות הדתיים ושלטונות הצבא דמות קיבוצית ייצוגית חדשה – "החייל התורכי, מגן האמונה המוסלמית" – בתוך תכנית הלימודים. קונצנזוס דתי זה בעניין של מדיניות תרבותית לא חלחל אל התרבות הפוליטית של אנשי הצבא עצמם. האקדמיות הצבאיות היוקרתיות, שאינן כפופות למשרד החינוך ולתכניות הלימודים שלו, מסרבות לקבל תלמידים בוגרי בתי ספר דתיים. בקרב המשכילים ופשטי העם גם יחד עוררו תנאי הקבלה של אקדמיות אלה פולמוס מר על החילוניות ועל תפקידו של הצבא בעיצוב תרבותה הפוליטית של הארץ. לפיכך אני טוען, ניטש מאבק תמידי בין הצבא לבין הפוליטיקאים הדתיים על תפקידה המכונן של החילוניות בחברה של תורכיה ובשיטת המשטר שלה.

אתאר גם את הדרך שבה הממסד הצבאי מביא לידי ביטוי את העקרונות החשובים לו במערכת החינוך הלאומית, ואיזו תהודה הוא מעורר בקרב הציבור המשכיל והלא-משכיל בתורכיה. בתוך כך אִמְנַע מן הנרטיב ההיסטורי הפשוט. אדרבה, אני מכיר במורכבותם של המאורעות המתרחשים במערכת החינוך בתורכיה של ימינו. כפי

2 גם מלומדים כגון: מרדן והלינג חזרו על הטענה הזו בלי שום ביקורת, ראה: Helling and Helling 1986; Mardin 1978.

שאמר אנטוניו גרמשי: "כל רגע חברתי-היסטורי עשיר בסתירות, [דווקא משום שהוא] [...] מניח מראש את קיומם של מדרג, ניגוד, מאבק" (Gramsci 1985: 93-94). דברים אלה מחזקים את טיעוני; העושר הזה הוא שנותן לו תוקף. שני "רגעים חברתיים-היסטוריים" כאלה ייבחנו כאן – השלטון הצבאי הישיר מ-1980 עד 1982, ושובה של הפוליטיקה האזרחית בין 1982 ל-1990. כדי לאשש את טיעוני אני נעזר הן במקורות "ממשלתיים" כתובים (ספרי לימוד, תכניות משרד החינוך) והן במידע שאספתי במהלך שנתיים של מחקר אתנוגרפי במערכת בתי הספר של יִלְהָ, עיירה קטנה של 5,000 נפש בהרי טאורוס שבדרום תורכיה.³ שם עלה בידי להעמיק ולבחון את הדרכים שבהן הטמיעו ילדים ומבוגרים את הערכים הלאומיים שספגו בבית הספר.

א. אומה של חיילים

בתורכיה, כבמקומות אחרים, הוטל על הצבא לא אחת לשמש "מורה האומה".⁴ ואולם המחקרים על צבאה של תורכיה מגבילים את עצמם לעתים קרובות לבחינת משימה פדגוגית ואת בחינוך הבסיסי המוקנה לחיילים המגויסים.⁵ הדעת לא ניתנה די הצורך על הדרכים שבהן הצבא פועל באמצעות המוסדות האזרחיים כדי להפיץ את השקפת עולמו, ובייחוד לעורר בקרב האזרחים נאמנות גמורה לכוחות המזוינים של המדינה. מצד אחד, משקיפים שבחנו את החברה האזרחית בתורכיה של ימינו הדגישו את המטרות ה"אזרחיות" של החינוך הציבורי (Berkes 1964; Lewis 1968; Kazamias 1966). לדעתם בתי הספר של המדינה מיטיבים להתמודד עם הצורך בפקידות אזרחית משכילה יותר ובאוכלוסייה נאורה יותר. לפי הנרטיב הזה הצבא הוא כביכול גוף חסר עצמיות וחסר פניות, התומך במשימת האזרח של הרפובליקה. השקפות כאלה מחזקות ומאששות את הרטוריקה של הצבא. ואולם מן התפקיד המכריע שמילא הצבא בפוליטיקה של תורכיה לאחר מלחמת העולם השנייה עולות מסקנות אחרות. פעמיים, ב-1960 וב-1980, הפיל הצבא את הממשלה האזרחית, הקים ממשל צבאי וכפה על

3 כדי להגן על זהותם של מקורות המידע שלי בחתרי לקרוא לקהילה "יִלְהָ", שם שפירושו המילולי "רמה מישורית".

4 ראה, למשל: Bertaud 1988; Lynn 1984; Finer 1975. בדומה לכך, המדינה מכנה את המורים לא פעם בכינוי "צבא הדע" (irfan ordusu).

5 משהונהגה חובת הגיוס לכול קיבל עליו הצבא משימות פדגוגיות רבות שהיו עד אז בידי מערכת החינוך. אחת ממשומות הצבא הייתה ללמד מגויסים כפריים מנהגים וערכים "מודרניים" (Lerner and Robinson 1960). לפנים היו בני הכפרים הנבערים לומדים קרוא וכתוב בקורסים מיוחדים שכונו "בתי ספר עיל" (Ali okulu). הצבא ביטל קורסים אלה בשנת 1972. אף על פי כן, מדי שנה בשנה לומדים כ-20,000 מגויסים קרוא וכתוב (Birand 1991: 122-123). כך מוקנה למנהגים אלה ערך לאומי. נוסף על טיפוח מסירות מוחלטת לאומה התורכית בקרב המגויסים, מלמדים אותם גם הרגלי ניקיון ותזונה.

המדינה חוקה שחיקה את האידיאלים הפוליטיים שלו עצמו. בתוך כך אף התערב הצבא במישרין במערכת החינוך הממלכתית. התערבות זאת ניכרה במיוחד לאחר הפכת 1980, אז הדיק הצבא את הזיקה הממסדית בין הכוחות המזוינים לבין מוסדות החינוך, ובתוך כך הטיל פיקוח הדוק יותר על סגל ההוראה, על התלמידים ועל תכניות הלימודים.

ב־12 בספטמבר 1980 הוטל על המדינה כולה ממשל צבאי בידי ראש המטה הכללי של הצבא התורכי, קנאן אֶוֶרֶן (Evren), ועמיתיו. הם הצדיקו את המעשה בקוצר ידם של הפוליטיקאים למשול במדינה ולהתמודד ביעילות עם התמוטטות החוק והסדר. בין 1971 ל־1980 קמו בתורכיה לא פחות מתשע ממשלות קואליציה, והאלימות האזרחית – תחילה בערים ובקמפוסים של האוניברסיטאות ולאחר מכן בכפרים ובבתי הספר הציבוריים – גבתה מחיר של אלפי הרוגים (Leder 1976; Mardin 1978; Magnarella 1982; Szyliowicz 1972).⁶ זאת ועוד, הגנרלים האשימו את הפוליטיקה המפלגתית שהיא מניחה לאידיאלוגיות זרות להשחית את הנוער התורכי, כשמרקסיסטים נאבקים בלאומנים קיצונים וחילוניים נלחמים באסלאמיסטים על דמותה המוסרית של המדינה והחברה בתורכיה. הכרוזתם כי "אבי האומה", מוסטפא כמאל אתאטורק, ייפה את כוחם להיות מגיניה הפוליטיים הנייטרליים של האומה, אפשרה לצבא להציג את עצמו כגוף בעל ערכים, ממושמע ואיכותי, שאין לו עניין במאבקים אידיאולוגיים ואישיים. אחדות האומה נעשתה אפוא חשובה יותר מהעיקרון של אי־ההתערבות בפוליטיקה האזרחית.⁷

שנתיים אחרי ההפכה מסרו הגנרלים את מוסדות המדינה לידי המדינאים, אחרי שהבטיחו שמעמדם כסוכן התרבותי המרכזי בזירה הפוליטית הלאומית יעמוד בעינו. קודם שהשיבו את השלטון לידי האזרחים גיבשו ראשי הצבא תכניות לימודים שיחנכו את הנוער לאתאטורקיות (Atatürkçülük), כלומר לעקרונותיו של החייל־המדינאי מוסטפא כמאל אתאטורק. כל התלמידים, מכיתה א' ועד לכיתות הגבוהות בכל

6 בשמונת החודשים הראשונים של שנת 1980 לבדה נהרגו למעלה מ־1,606 בני אדם בהתנגשויות בין קיצונים משמאל ומימין (Pulse, 3 September 1980: 3). בסך הכול נהרגו 5,241 בני אדם בשנתיים שקדמו להפכה ועוד 14,152 נפצעו במעשי אלימות אזרחיים (Pulse, 15 September 1980), בממוצע 20 הרוגים ביום.

7 כבר בהיותם צוערים, לומדים קצינים בצבא תורכיה שתפקידם הוא להגן על הרפובליקה. באקדמיות הצבאיות הם לומדים ש"יעודם הכולל של הכוחות המזוינים של תורכיה הנו להבטיח מבנה איתן למדינה [...] הכוחות המזוינים התורכיים הם יסודות המדינה שלא יימוטו" (Birand 1991: 84). ספרי הלימוד של הצוערים קובעים שהצבא אחראי לקיומה התמידי של הרפובליקה. התדמית העצמית הא־פוליטית הזאת טופחה משנת 1924 ואילך, אז הורד המטה הכללי ממעמדו כמיניסטרוּן אוטונומי והפך לגוף הכפוף לנשיא ולשר ההגנה (Hale 1994: 92).

המגזרים, חויבו ללמוד על חייו והגותו של אתאטורק לפי גרסת המטה הכללי,⁸ כפי שפורטו ב"הנחיות להוראת התיקונים והעקרונות של אתאטורק בבתי הספר היסודיים והתיכונים":

מתוך נאמנות ליעדיה ולהצהרותיה של התכנית הנוכחית ולפי גילם ורמת ידיעותיהם של התלמידים יש להביא לידי כך שכל תלמידי בתי הספר היסודיים יאהבו את אתאטורק מתוך הכרה, בעבודתם בכיתה ומחוצה לה. יש להבהיר להם בדרכים נאמנות איך הם קשורים לפועלו. הכרת אתאטורק ומפעליו והזדהות עמם לא יהיו מוגבלים למקצוע מסוים שיוקדש לכך. בכל הזדמנות יש לשוב ולהביא לידיעת התלמידים את אישיותו של אתאטורק, את המאורעות החשובים במלחמת השחרור, את תיקונו, את עקרונותיו והשקפותיו, וכן את אמרותיו של מנהיגנו הדגול. על התלמידים להיות מודעים לאתאטורכיות.⁹

ביסוד הדברים עומד הרעיון שאידאולוגיה זאת, שנהנית מחסות של הצבא, תחזק את האחדות הלאומית ותמנע את שובן של "שנות התוהו ובהו" (anarşi yılları) בהן נהרגו אלפי אזרחים.

בתי הספר ביילה, כבכל רחבי תורכיה, ממלאים בקפדנות אחר הנחיות הממשלה. קירות הפרוזדורים וכיתות הלימוד מעוטרים בתמונות דיוקנו של אתאטורק, המופיע גם על כריכותיהם של ספרי לימוד, ובכלל זה ספרי המבוא ללימודי האסלאם. לאתאטורק שמור מקום דומה גם בתכניות הלימוד.¹⁰ אין תחום לימוד שבו שמו אינו נזכר: בשיעורי חשבון מחשבים תלמידי כיתה ב' כמה שנים חלפו מאז מותו, בשיעורי מוסיקה ואמנות שרים לו תלמידי חטיבות הביניים שירי הלל ומציירים את דיוקנו, ובכיתות הנמוכות מוקצות שעות לימוד רבות לקריאת פרקים מחייו המופתיים, לאהבתו את פשוטי העם, למסירותו לארץ ולמחויבותו לחינוך ולהשכלה.

8 עניין זה הודגש ביתר שאת על ידי הממשלה האורחית של טורגוט אוזל (Özal) ב-1986: "מתוך כוונה לגדל דורות של אתאטורכיסטים חייבים כל תכניות הלימודים וספרי הלימוד בכל סוגי בתי הספר ובכל רמות החינוך לשקף בשיטתיות ובאורה מוסדר את עקרונותיו ותיקונו של אתאטורק" (Tebliğler Dergisi 49[2212], 30 June 1986). *Tebliğler Dergisi* ("עיתון התקשורת", להלן TD) הוא דו-שבועון המדווח על כל ההלטות משרד החינוך מאז 1939. דיווחיו אלה מלמדים על תחומי השיח וסוגיו המתקיימים ברגעים סוציו-היסטוריים שונים: נאומי שרים, ועידות בענייני חינוך, ארגון תכניות שונות לבתי הספר, קריטריונים לבחירת תכניות לימודים, צוותים וספרי לימוד.

9 TD 45(2104), 18 January 1982: 36.

10 בכיתה א', שביעית מן הטקסטים לקריאה (6 מתוך 47) מוקדשים לאתאטורק; בכיתה ה' – רבע (13 מתוך 52); גם סטודנטים בשנה א' באוניברסיטה אינם פטורים מלימוד האתאטורכיות. בניסיון לפקח על אוניברסיטאות עצמאיות למחצה תבע הצבא מכל הסטודנטים בכל התחומים ללמוד ולהיבחן בהצלחה בקורס הנקרא "שיעורים במהפכה".

אל ההתמקדות הזאת באתאורכ מתלווה חינוך ילדי בית הספר להקרבה עצמית למען האומה ולגאווה במורשתה הצבאית. במקראות המשמשות היום בבתי הספר היסודיים מוקדש אחד מכל שישה פרקי קריאה לגבורה צבאית ולהקרבת החיים למען העם.¹¹ במרכז ערכים אלה עומדת המסירות לדגל הלאומי, שחצי סהר לבן וכוכב מחומש קצוות נתונים בו על רקע אדום.¹² לאחר הפכת 1980 פתח היועץ לענייני חינוך שמינה הצבא את שנת הלימודים בקביעה הבאה:

חובה קדושה היא לנו, חובה קבועה ובלתי משתנה, להניף את דגלנו, סמל החירות הלאומית התורכית, בכל בתי הספר ומוסדות החינוך שלנו ובכל פינה של מולדתנו. הדגל הוא סמלה של הרפובליקה שאתאורכ הגדול הפקיד בידנו. אתאורכ הקריב ברצון את דמו ואת חייו [...] למען הדגל. במחסו מצאה לה אומתנו בכל עת ובכל מקום את האחדות ואת הסולידריות, את האמון ואת האמונה, את כוחה הלאומי ואת חירותה.¹³

נושא זה בולט במיוחד במקראה לכיתה ג' שהייתה בשימוש בשנים 1988–1989. בקטע "למען הדגל" למדו התלמידים שעתידיה של האומה תלוי בהשבת דגל הגדוד שנפל בידי האויב. המאורע המסופר שם התרחש בימי מלחמת השחרור, אבל מוסר ההשכל שלו תקף בכל עת ובכל שעה: לדגל יש ערך רב מאשר לחייהם של ילדי ההווה:

[...] סמל הֶסֶן: איני מודאג מכך שהאויב סוגר עלינו ועומד להרוג אותנו. צר לי רק שדגל הגדוד יעבור לידי האויב [...]. [רב־טוראי טורגוט מת בניסיונו להשיב את הדגל]. [רב־טוראי הגיבור היה מוטל מת, מאמץ בחוזקה את הדגל אל גופו. אור הירח שנגה על מצחו הטהור בישר כי מחר ינץ יום של אושר].¹⁴

11 למשל במקראה לכיתה ד' ששמה *İlkokul Türkçe* 4, שמונה מכלל 51 הטקסטים עוסקים בעלילותיהם של חיילים ובמעשי הקרבה שלהם.

12 מאז 1939, שנתיים לאחר שנחקק החוק בעניין הדגל התורכי, נדרשו מחברי מקראות לבית הספר היסודי להוסיף קטעים ש"יישעו בתלמידים רגשות של כבוד וזיקה לדגל הלאום" (*TD* 1[7]: 19, February 1939). הנחיה בעניין הרכב מקראות יסוד לתלמידי בתי ספר יסודיים לשנות הלימודים 1939–1940, 1941–1942, 1941–1942.

13 *TD* 44(2093): 293, 14 August 1981 – "הנחיות לשנת הלימודים 1981–1982", מס' 81–2224.

14 *İlkokul Türkçe* 3, 1990: 106–107. נושא השבת הדגל חוזר גם בקטע אחר באותה מקראה – בסיפור "הדגל על הגבעה", שם מספר הסקל: "כשהגענו אל ראש הגבעה ראינו את הסמל עלי מוטל, מגואל בדם, תחת הדגל שלמענו הקריב את חייו. על פניו היה נסוך חיוך של אושר" (שם: 88). עורך המקראה לכיתה ג', אסמאיל אידוודו (İsmail Aydoğdu), הוא שחיבר את שני הסיפורים.

האיור המלווה את הטקסט משלים את מה שנאמר במילים: הדגל התורכי מכסה את חזהו של החייל המת. הן הטקסט והן העיטור האמנותי מציגים את הדגל כסמל המזוהה עם האומה באופן רגשי ועמוק, ומיועד לטעת בילדים אהבת מולדת ונאמנות למדינה. בתכנית הלימודים נודעה לצבעי הדגל משמעות סמלית מיוחדת ומעוררת אסוציאציות ספציפיות (Sperber 1975: 136). צבע הארגמן נועד להזכיר את דם הלוחמים שנשפך, דמם של אבות אבותיהם של הילדים. מחברו של ספר ללימוד טבע בכיתה ב' הנמצא בשימוש היום מדגיש גם הוא ממד זה של הדגל: "כל מקום במולדתנו היפה רווי בדם קדושינו. זו הסיבה שדגלנו קדוש הוא. אנו אוהבים את דגלנו יותר משאנו אוהבים את עצמנו. תמיד אנו מכבדים את הדגל, מפני שדגלנו המפואר הוא כבודנו הלאומי".¹⁵ מן הקטע כולו עולה בבירור שמצפים מן הילדים לראות את הדגל כעורק החיים של הגוף הלאומי; מן הדם הניגר שבה הארץ ומתחדשת.¹⁶

המטאפורה של הדם כתמצית החיים מוצאת לה הד בתפיסות העממיות של הגבריות. דעה רווחת בקרב אנשי יילה היא שיש קשר הדוק בין דם לזרע, בשל הסברה שהזרע זורם בעורקיו של הגבר (Türkdoğan 1988: 25). על הסובל מאין אונות אומרים שהוא "חסר דם" (kansız),¹⁷ דהיינו, מאמינים שהוא לוקה באנמיה, ואינו עוד מלא חיים ובריאות (Kanlı Canlı – מילולית: מלא דם ונפש). אנשי העיירה הרבו לתאר בפני את המדינאים חסרי האונים של "שנות האנרכיה" כחסרים את הבריאות ה"גברית" הנחוצה כדי לספק לאזרחים ביטחון ושגשוג, שני יסודות הנחשבים למאפייניו של הגבר המושל בביתו (Sirman 1990). שלא כמו האזרח החייל האידיאלי, לא היה להם למדינאים לא האומץ ולא הרצון להקיז את דמם למען טובת המדינה. לפיכך ראו תושבי

15 Hayat Bilgisi 2, 1992: 63. בשיעור הקודם לוח לומדים הילדים שיר, "הדגל" שמו, מאת שר החינוך לשעבר, הסן עלי יוג'ל (Yücel), ובו הם קוראים את השורה: "אדום זוהר [...] הוא דמו הטהור של הנוער התורכי". המשורר-מחנך כותב שדם ההקרה אינו חדש לחינוך בתורכיה. בשנת 1951 סיפר שר החינוך של אותם ימים, תופיק איל'רי (İleri), איך "מאז לידתה של האומה התורכית האדימו מיליוני ילדים תורכים את הדגל בדמם [...]. הדגל יהיה תמיד יפה כל כך ותמיד יישאר אדום" (37-38) [647]: TD 14 – "נאום שר החינוך בטקס של 19 במאי 1951". עשרים שנה לאחר מכן, ב־1972, הצהיר שר אחר ש"האדמה שאנו חיים עליה היא היפה ביותר בתבל. ערכה נובע מן הדם שהקיוו עליה מיליוני תורכים במשך מאות שנים (8 May 1972) [1697]: TD 35 – "נאום של שר החינוך ברדיו ב־23 באפריל 1972".

16 ולהפך, חוסר כבוד כלפי הדגל הוא עילה מספקת לסלק תלמיד מבית הספר. העברה החמורה ביותר היא "הנפת דגלים זרים או שימוש בהם", ותלמיד שיחטא בכך יגורש מכל בתי הספר לפרק זמן לא מוגבל. עובר העברה הזאת מוציא את עצמו מכלל האומה.

17 פחדים מפני אין אונות ורודפים אנשים שנפצעו קשה. רופא בבית חולים ממשלתי בטרסוס סיפר לי שיש גברים "לא משכילים" הממאנים לקבל דם מתורם. ההתנגדות לעירוי דם נובעת מן האמונה שאם התורם האלמוני לוקה באין אונות, הדבר ישפיע לרעה על פוריותו של המקבל (הסיומת siz משמעותה "בלי" ואילו הסיומת li משמעה "עם").

העיירה בדרך כלל בחיוב את התערבות הצבא בשנת 1980, וקישרו את הדגל ואת דם ההקרבה עם הגאווה במורשת הצבאית של הארץ.

בבית הספר הילדים נדרשים להרגיש שהם חוב לאבות שנפלו חלל בשדה הקרב. התיאורים שבספרי הלימוד שלהם משמשים ליצירת זיקה בין תלמידי ההווה לבין הלוחמים התורכים של הדורות שעברו, למן גיבורי האפוס של ימי הביניים בספר "דֶדֶה קורקוט" (*Dede Korkut*) ועד לחיילים בגליפולי וללוחמי מלחמת השחרור במאה העשרים.¹⁸ ספרי הלימוד של בתי הספר מציינים תמונה של מציאות תמימה שבה ניתן לוותיקי מלחמה "טקסטואליים" קול סמכותי לשם עיצוב זיכרון הקיבוצי של הילדים. ותיקי קרבות אלה, שבדרך כלל מוצגים בדמות סב, מופיעים כדוברים שעל הילדים לתת בהם אמון. בכיתה קוראים בקול את עלילותיהם במלחמות העבר, ובייחוד איך הקריבו את עצמם למען עתידה של האומה התורכית. בכיתה ב', למשל, התלמידים הם בני שיח דוממים לסיפור הפטרייטי הדמיוני "זרועו של סבי", שבו הסב מסביר לנכדו כיצד איבד את זרועו במלחמת השחרור: "מתנו, הקרבנו את זרועותינו, נפצענו, אבל לא נכנענו ולא הנחנו לאויב לכבוש את הגבעה. כשנכנסנו למלחמה הקדשנו את עצמנו למולדת הזאת".¹⁹ מתוך חיקוי של כינוסים משפחתיים שבהם היו הזקנים מעבירים את זיכרונותיהם לדור הצעיר, קריאת סיפוריהם של סבים משותפים אלה מקנה לטקסט מעמד המעניק קול סמכותי לעדויות מן העבר הלאומי, שאלמלא כן הן ספרותיות בלבד. הילדים שחונכו וגודלו על סיפורי מלחמה אלה כפויים לעצב את עצמם לפי עלילותיהם של זקני המולדת מספרי הלימוד שלהם.

קרבנם של ילדי בית הספר אל "חיו" האישיים של החייל התורכי המקריב את עצמו וזיקתם הספרותית לשושלת של ותיקי המלחמה שבספרי הלימוד מעוררת בהם הזדהות עם אתוס צבאי קדמוני המשותף לכל התורכים. במילים אחרות, את נכונותו של העם התורכי להקריב את עצמו אפשר לייחס למקורותיה הצבאיים של האומה התורכית. שר החינוך אַבְנִי אַקְיֹל (*Akyol*) שב ואישר עמדה זאת ב"הנחיה בדבר מדעי החברה" לכיתות ד' וה' לשנת הלימודים 1990–1991. לפי ההנחיה, על תלמידי בתי הספר היסודיים ללמוד בשיעורי מדעי החברה שלהם ש"הם בניה של אומה גדולה בעלת עבר מפואר, ועליהם לחזק את ביטחונם בעתידה של האומה ולקנות להם [ידיעה] מספקת כדי לסכן את חייהם למען מימוש האידאליים של האומה התורכית [...]. הם יגנו ברצון

18 לפי האמור בהנחיה בעניין "ספרי לימוד במדעי החברה לשימוש בחטיבות הביניים" על המחברים להדגיש את החוב הגדול ש"אנו חייבים לאבותינו שנאבקו כה הרבה כדי לרומם ולפתח את ארצנו ואת אומתנו, ובשעת הצורך גם להגן עליה. יש להחזיר להכרתם ולטעת [בדעתם של] התלמידים את הצורך להמשיך את מסורת העבודה הקשה, אומץ הלב, המאבק, ביטול עצמנו והכבוד שמסרו לנו אבות אבותינו מדור לדור" *TD 36 [1751]: 288, 9 July 1973*.

19 İsmail Aydoğdu (ed.), 1986. *Türkçe İlkokul 2: 232*, Ankara

על [...] ערכי המהפכה התורכית ויראו בעצמם נוער תורכי הנכון להקריב את עצמו".²⁰ מכאן שעל התלמידים להסיק משיעוריהם שהתורכים נולדו לשרת בצבא ולמות למען ארצם. המסקנה הזאת שבה ומהדהדת בכל שנות הלימוד בבית הספר. בכיתה ג', למשל, קוראים הילדים: "אנו התורכים מחשיבים את השירות בצבא. אנו אף יודעים בקרב אומות העולם כאומה של חיילים (asker bir millet) [...]. הצבא התורכי עטור התהילה נבנה מחיילים גיבורים. השרות הצבאי הנו חובה קדושה, המבטיח הגנה על המולדת והאומה. כל צעיר תורכי מבצע את חובתו באהבה. הצבא התורכי המפואר נובע מחייליו הגיבורים. כשנגדל, נהיה חיילים ונקיים את מצוות ההגנה על ארצנו".²¹

בתהליך הכרת "גאונותו" הצבאית העילאית של העם התורכי נדרשים התלמידים בשיעוריהם לשוב ולחיות כביכול את מאורעות העבר ולהרגיש קרבה אל לוחמי הדורות הקודמים. בכיתה ד', למשל, חוזרים בשיעור על הצהרת הפטריוטיות והבגרות שהצהיר רב־טוראי בדיוני ממלחמת העולם הראשונה באוזני מפקדו: "באתי הנה כדי לשרת את ארצי [...]. ככל החיילים התורכים לבי אמיץ ומרומם; איני פוחד לא מן האויב ולא מכדוריו [...]. איני יודע אלא להצטיין במשימות שיוטלו עלי, אפילו במחיר חיי. מה לי כדור ומה לי רסיס? בשביל הימים האלה [ימי המלחמה] נולדנו; והנה בגרנו, מפקדי".²² קטע קריאה זה, כרבים אחרים שהילדים נתקלים בהם בשיעוריהם, איננו רטורי בלבד. טקסטים אלה מחברתים את הילד לשירות בצבא ולנאמנות למדינה. בקטע "למה אנו משרתים בצבא?" תלמידי כיתה ג' לומדים בשיעור אזרחות:

בני העם התורכי יודעים שנולדו להיות חיילים ולמות כחיילים. אף תורכי לא יחסס להגיר את דמו למען ארצו ואף להקריב למענה את חייו לכשיידרש לכך. כיום חיים אנו בלי פחד בארץ חופשית. יש לנו צבא הרואי המגן על ארצנו מפני אויביה. צבאנו קיים הודות לנוער התורכי המשרת שירות צבאי. מחר, כשנגדל ונתבגר, נשרת בצבא כדי להגן על ארצנו מפני כל אויב. בלא השירות הצבאי לא נוכל להגן על ארצנו מפני אויבים, לא נוכל להיות עצמאים, ואז נהיה לעבדים לעמים אחרים. השירות בצבא הוא חובתנו הקדושה והחשובה ביותר.²³

חשיבותו של השירות הצבאי אינה נלמדת בשיעורי אזרחות בלבד. תלמידי כיתות ז'

TD 53(2315): 457-458, 25 June 1990 20

Hayat Bilgisi İlkokul 3, İstanbul 1991: 63 21

İlkokul Türkçe Ders Kitabı 4, İstanbul 1990: 34 22

Hayat Bilgisi 3, 1984: 48 23

מסיימים את שיעורי הגיאוגרפיה שלהם בלימוד הנושא "פטריוטיות". ידיעותיהם בגיאוגרפיה נועדו להשרות בהם נכונות להקריב את חייהם למען "אהבת הארץ":

בקצרה, אדמה זאת שאנו חיים עליה כיום ושאותנו הניחה לנו
בהקריבם את חייהם בלב שלם, מהות מקודשת היא [...]. כדי להכיר
היטב בערכה של ארצנו ולהגן עליה, ארצנו זאת המעניקה לנו עושר
ואושר, עלינו למלא באהבה את חובת השירות בצבא [...]. נוכל לחיות
באושר במולדתנו כל עוד נדע לנהוג כהלכה ולמלא את חובותינו לחברה
ולמדינה.²⁴

השירות בצבא נתפס אפוא כמין "חוב לאומה" (vatan borcu), לאתאתורכ ולחיילי כל
הדורות הקודמים, שלחמו ונפלו למען רווחתם של אזרחי העתיד.

ב. הצבא מאמץ את המורשת האסלאמית

ראשי המטה הכללי אינם סומכים על הסכמה אוטומטית עם הצבא הלאומי ועם
האידיאלים שלו, והם פועלים במודע לניסוח חדש של המסורות לכוחות המזוינים לפי
הנסיבות החברתיות החדשות. לאחר הפכת 1980 בחר הצבא בשיבה אל המסורת,
ובייחוד אל האמונה האסלאמית, כדי להגביר את האחדות הלאומית. בברית שכרתו
הגנרלים עם פטרונו בעלי התודעה הדתית של רעיון "הסינתזה התורכית-אסלאמית"
ביקשו להמציא מחדש ישות תורכית פוליטית מסורתית יותר (כלומר ממושמעת יותר).
הנטייה הדתית שאימץ לו הצבא בתחום החינוך באה לידי ביטוי בחודשים שלאחר
ההפכה. "המועצה לביטחון לאומי" אישרה את פתיחתם של 92 בתי ספר תיכוניים
חדשים מסוג "אימאם-האטיפ" (İmam-Hatip, מוסד חינוכי מן הזרם הדתי), ואלה
נוספו אל 249 בתי הספר האחרים בזרם הזה. בד בבד, תוכננו עוד 35 בתי ספר לחסיבות
הביניים של הזרם הדתי (לפי שנתון הסטטיסטיקה של תורכיה ל-1987). סעיף 24
בחוקה שנתמכה על ידי הצבא בשנת 1982 היה בגדר ויתור מרחיק לכת אף יותר
לציבור הדתי: "חינוך והדרכה בתחום הדת והמוסר יהיו בפיקוחה של המדינה ותחת
השגחתה. הוראה של התרבות הדתית וחינוך מוסרי יהיו חובה בתכניות הלימודים של
בתי הספר היסודיים והתיכוניים". סעיף זה מחייב את כל תלמידי בתי הספר מכיתה ד'
ואילך להשתתף בקורס הנקרא "תרבות הדת והמוסר" (Din Kültürü ve Ahlâk). הקורס החדש משלב שני נושאים שהיו נפרדים בעבר: אזרחות, שהיה מקצוע

חובה, ושיעורי הדת, שהיו בגדר רשות.²⁵ עד אז ניתנו שיעורי הדת בכיתות ד'–ז' בלבד. ראשי הצבא ביקשו למנוע את התרחבות הקיטוב שבין בני הנוער שלמדו בבתי ספר חילוניים לבין אלה שלמדו במוסדות דתיים בפעולה להשאת הילדים בעלי הרקע ה"מסורתי" במערכת החינוך של הזרם החילוני. הגנרל קנאן אוורן, ראש המדינה הזמני באותם הימים, הצדיק את הסעיף החדש בתור צעד נגדי לתביעה הפופולרית להגדיל את מספרם של בתי הספר בזרם הדתי. מדבריו של אוורן כפי שנרשמו בפרוטוקולים של המועצה לביטחון מתבררים מניעי הפעולה הזאת:

הסיבה [להגדלת מספרם של בתי הספר מסוג אימאם-האטיפ] היא שההורים רוצים שילדם ילמד לימודי דת. הם אומרים: "בכל מקרה אשלח את ילדי לבית-ספר אימאם-האטיפ, מפני שהוא בית-ספר תיכון ואין שום השכלה דתית בבתי הספר האחרים [של הזרם החילוני]". הם סבורים שהילד יקבל שם תעודת גמר תיכונית וגם ידיעות בתחום הדת. אבל אם יהיו בטוחים שילדם, אם ילך לבית-ספר רגיל [חילוני], ילמד גם להתפלל, לרקלם תפילה ולומר את הפאיתחה [הצהרת האמונה שבתחילת הקוראן] לאחר מותם, אין ספק שיבחרו [...] לשלוח את ילדם לשם.²⁶

זאת ועוד, אילוץ האזרחים לקבל עליהם תכנית לימודים חדשה נועד להמעט את הפירוד החברתי. כפי שנאמר בדוח חשאי, "שיעורי הרשות [בנושאי דת] השפיעו השפעה שלילית על היחסים בין התלמידים [...]. עיצובה של תרבות לאומית לא הושג באמצעות שיעורי הדת [שהיו בגדר רשות]".²⁷

כדי להשיג את האחדות הלאומית הרצויה אימצו להם ראשי הצבא את האמונה בתורת "נשק" שיש בו כדי לשוב ולאחד את האומה. בהנחיה בעניין "הלוחמה הפסיכולוגית" שחיבר היועץ הצבאי למשרד החינוך, חתם את רשימת "כלי הנשק" היעילים כנגד התגרות חיצונית בעיקרי האסלאם: "האמן בקיומו של אללה. הימנע מדברים שאסורים לפי דתנו ונהג לפי הצווים שהיא מכתיבה".²⁸ וכאילו כדי לחזק את טיעונו הביא אותו יועץ מדברים שאמר אתאתורכ בהזדמנויות המעטות שבהן ביקש

25 שיעורי מוסר (ahlāk dersı) נעשו חובה בשנת 1974, בעקבות הסכמה קואליציונית בין "מפלגת העם הרפובליקאית" השמאלית ובין "מפלגת ההצלה הלאומית" הדתית.

26 *Cumhuriyet*, 21 March 1990.

27 *Nokta*, 26 March 1989. יתר על כן, נעשה מאמץ מתואם לשכור מורים שהשתלמו בלימודי דת. גורסט האטיפואלו (Hatipoğlu), חבר לשעבר ב"מועצת המדיניות החינוכית" רבת ההשפעה, האשים בראיון ב-*Nokta* 14 במאי 1989 את משרד החינוך שהוא מעדיף בוגרים של המסלול הדתי על פני מועמדים טובים יותר, חילונים. מורים רבים שראיינתי הסכימו עם דעתו.

28 TD 45(2105): 77, 1 February 1982 – "מוזכר מאת מזכיר ההגנה הנספח למשרד החינוך: לוחמה פסיכולוגית והגנה פסיכולוגית".

לרֶכֶךְ בפומבי את מדיניותו האנטי־דתית: "אתאתורכ, בדבריו על האסלאם בשנת 1930, אמר שהדת היא מוסד נחוץ. אומה בלי דת אין לה סיכוי לשרוד. רק הדת הזאת [האסלאם] היא דת אישית בין אללה ובין המאמין. האומה התורכית חייבת להיות אומה דתית בכל פשטותה. ככל שאנו מרבים לתת אמון באמת כן עלינו להאמין בדתנו".²⁹ דבריו של המדינאי המת שימשו אפוא להכשרת הסינקרטיזם החדש שיצר הצבא בין הדת לבין הלאומיות המיליטנטית.

החייל התורכי, מגן האמונה

תכנית הלימודים הנוכחית בתורכיה נולדה בתקופה שלאחר 1980 והיא משקפת את המיזוג החדש של ערכים אסלאמיים עם האתאתורכיות, הלא הוא פרשנותו של הצבא למדיניותו החילונית של אתאתורכ.³⁰ ספרי הלימוד החדשים מזהים את האתוס הצבאי של האומה עם המורשת האסלאמית של העם התורכי. כפי שנקבע ב"הנחיות בעניין יסודות ההוראה של תיקוני אתאתורכ ועקרונותיו לבתי הספר היסודיים והתיכוניים", על המורים וספרי הלימוד להדגיש כי "התורכים העניקו שירותים [צבאיים] כל ימי האסלאם, [וכי] מלחמת השחרור של תורכיה הייתה בגדר ניצחון של האסלאם".³¹ מעצביה הדתיים של מערכת החינוך מהללים את הלחימה בתור חובה דתית וקושרים במפורש את רוח הקרב של העם התורכי לאמונתו. במרכז תורתם עומד הרעיון שלפני התנוימאת (הנהגת מוסדות ותיקונים ברוח המערב במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה) תמכו העולמא ו"אבותיהם" של אנשי הצבא התורכי המודרני הינצ'רים העוסמאנים אלה באלה (Güvenç 1991: 210). יתר על כן, חברית שבין הצבא לדתיים מוצגת כטבועה בעצם המהות התרבותית של התורכים. מחברו של ספר ללימוד הדת לכיתה ח' היה רוצה שקוראיו הצעירים יאמינו בדבר זה בדיוק: "התורכים הם אומה של חיילים מלידה. האסלאם אף מצווה על האדם להילחם למען המולדת כל העת [...]. בין התורכים המתיישבים [הקדם־אסלאמיים] היו חכמי זורואסטר, בודהיסטים, מניכאים, יהודים ונוצרים. אף על פי כן ניכר שדתות אלה לא עלו בקנה אחד עם רוח הלוחמה ועם הארגון של התורכים".³² הן האתוס הצבאי והן האמונה המוסלמית נעשו מאפייניו

29 שם: 76.

30 אמנם בתי הספר מחזיקים תחת כנפיהם מיליוני ילדים, אבל הקהל השבוי בידי הטלוויזיה והרדיו גדול עוד יותר. חברי הכת הצבאית הבינו את הפוטנציאל הגלום באמצעי התקשורת ההמוניים כדי להפיץ באמצעותם את הערכים הלאומיים הרצויים להם, ומיד לאחר ההפכה הופק דוח סודי שבו פורטה ההחלטה לשרת תכניות דתיות רבות יותר (Nokta, 26 March 1989). ראה גם: Olson 1985.

31 TD 45 (2104): 38, 1 January 1982.

32 Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi, orta 3, İstanbul 1987: 115. טיעון זה אינו חדש. בשנות החמישים אינטלקטואלים בעלי תודעה דתית קידמו את התזה בדבר המשכיות אורגנית בין התורכים

של העם התורכי מאז ומעולם. כל המלחמות שנלחמו התורכים מאז ראשית האומה בתקופה הפרהיסטורית (כלומר הקדם-אסלאמית) נערכו אפוא בשם האסלאם. ספרי הלימוד של ימינו מטיביעים את אידיאל הלוחם המוסלמי בתוך עולמו המוסרי של הילד התורכי בן זמננו באמצעים טקסטואליים וגרפיים כאחד. אותם ספרי הלימוד פונים תדיר אל הסיפורים רבי העלילה של הסלג'וקים בימי הביניים ושל העוסמאנים בראשית העת החדשה. במפעל זה שבים מחברי הספרים ומאששים את מסורת ה"גאזי" וה"שהיט": החייל הלוחם, והקדוש המקריב את חייו; שניהם כאחד נלחמים למען האסלאם. הנופל במערכה זוכה מיד להיכנס ל"ג'נט", גן העדן. תלמידי כיתה ד', למשל, חיים שוב את ניצחונם של התורכים הסלג'וקים על הצבא הביזנטי בקרב מנזיקרטאולוגרט בשנת 1071.³³ בקטע "אנטוליה לנצח" הילדים ממלאים בכיתה את תפקידם של הלוחמים התורכים המאוינים לדברי מפקדם הסולטן בערב הקרב:

אריות שלי! אנו נתקוף, ואחת היא כמה מעטים אנו וכמה רבים האויבים. אל תשכחו שמשם ברגע זה כל המוסלמים מתפללים למעננו. אנו נהיה חיילים לוחמים גיבורים או שנהיה מרטירים. אם יש מי שמבקש להיפרד מאתנו יקום נא וילך מיד. מעתה אני עוטה את צעיף הקבורה של המרטיר. שוב אינני סולטן אלא אחד מכם בלבד. מתפלל אני לאלוהים שהניצחון לנו יהיה.³⁴

כשהשיבו פקידי המדינה את אידיאל מלחמת הקודש (gaza) הקדם-רפובליקאי על כנו בתכנית הלימודים שבו ועיגנו את צמד המושגים העוסמאני "דת ומדינה" (din-u devlet) אל התרבות הפוליטית הלאומית.³⁵

בתקופה שקדמה לאסלאם ומלחמת קודש. ההיסטוריון עוסמאן טוראן (Turan) – שהיה נציג בפרלמנט מטעם המפלגה הדמוקרטית ב-1954 ועורך ראשי של העיתון הניארו-עוסמאני *Yeni İstanbul* ושל הירחון *Türk Yurdu* – אימץ את הרעיון של שרידים תרבותיים מהסוציולוגיה והאתנולוגיה כדי "להוכיח" את האתוס הצבאי הנצחי של התורכים. "האמונה השמאניסטית, עומדת בניגוד לדתות שמקורן בקרב הגוים ההודיים המסתייגים ממלחמה ועולה בקנה אחד עם התפיסה האסלאמית של מלחמת קודש. אמונה זו המבטיחה תמורה ביחס ישראל למספר האויבים שנהרגו בקרב, אינה ניתנת להבנה במלואה מבלי שניתן את הדעת על אורח החיים והרוח הלוחמניים של התורכים" (Turan 1955: 77).

ניצחונם של הסלג'וקים בישר את התיישבותם של השבטים התורכיים באנטוליה. 33

İlkokul Türkçe Ders Kitabı 4, İstanbul 1990: 132 34

החיבור המודע של הדת לשירות הצבאי התקיים כבר בעת מלחמת קוריאה, שבה השתתפו התורכים לצד צבאות המערב. זו הייתה הפעם הראשונה שיחידות צבא תורכיות נלחמו מחוץ לגבולות המדינה. הממשלה הציגה בציבור את הקיטוב שבמלחמה הקרה בתור מאבק בין לוחמי גאזי מוסלמים לבין כופרים אתאיסטים, הקומוניסטים. הלורד קינרוס, שהתגורר בתורכיה באותם ימים, אמר ש"החיילים התורכים בקוריאה נלחמו בשם האסלאם, השתתפו בטקסים דתיים לפני כל קרב, והוזהגו (לפחות בכרוות המלחמה) על ידי קצינים שנשאו ספרי קוראן" (Kinross 1954: 21). אחד מוותיקי מלחמת קוריאה שחי ביילה זכר שבעת שירותו בצבא הייתה הרוות האסלאמית גלרית יותר. לדבריו, לפני המלחמה לא ראה הצבא בעין יפה את תפילותיו.

המחויבות למורשת הצבאית מוצגת אפוא כחובה דתית הנמשכת אל תוך העידן הנוכחי. אפילו האידיאל של האם התורכיה יראת האלוהים גויס לעיצובה של הזהות הלאומית. המקראה לכיתה ג' נפתחת בטקסט שכותרתו "מֶהֶמֶט המשווה בחינה", ומסופר בו על אישה כפרית המורחת חינה על ידי של בנה קודם שהוא יוצא אל הצבא.³⁶ רבים מתושבי יִלֶה נוהגים כך, והם מאמינים שהחינה מסמלת את אדמתו הקדושה של גן העדן. החינה על ידי של הטירון היא אות חזותי המציין את נכונותו להקריב את חייו למען האמונה המוסלמית, בבחינת שותף לגורלם של המרטירים ושל לוחמי הגאזי הדתיים. הקצין העירוני שבטקסט של תלמידי כיתה ג' אינו מכיר את המנהג, והטירון בן העשרים אינו יודע להסביר את פשר ידיו הצבועות. המפקד מבקש אפוא מאמו של הבן להסביר, וזו מצייתת וכותבת אל הקצין:

אנחנו צובעים בחינה את הכבשים שאנו מקריבים כדי שיהיו קורבן לאללה. כך גם הבן שלי, אנחנו שמים חינה על הצעירים שהולכים לצבא. אנחנו מורחים עליהם חינה כדי שיהיו ראויים להיות קורבן למולדת. הקרבנו את סבא שלך במלחמות הבלקנים [ב־1913] ואת דודך בגליפולי. אם יהיה צורך, ילדי, תהיה קורבן למולדת הזאת.³⁷

לפי הסיפור נגעו הדברים ללבו של הקצין כלי־כך עד שענינו מלאו דמעות. האם התורכיה המסורתית משמשת כאן מעין מחנכת למפקדו של בנה, והיא מלמדת אותו את היחס שבין האסלאם לבין ההקרבה העצמית למען האומה. מוסר ההשכל לתלמידים ברור: את מסירותם לצבא עליהם להשתית על אמונתם האסלאמית.

האסלאם מנוצל גם לצורך הגברת הכבוד כלפי המדינה. המונחים "מוסלמי" ו"אומה" זוכים לשבח והלל במידה שווה. בספרם ללימודי הדת, למשל, קוראים תלמידי כיתה ז': "בלי לסגת לעולם, אנו מקריבים את עצמנו למען הדברים שאנו יודעים שהם קדושים, כלומר הדת, המולדת, האומה, הכבוד והשם הטוב".³⁸ לטענתי,

ואולם משנת עם יחידות בקוריאנה הניחו להם להתחיל את ארוחותיהם בתפילה. כיום הטירונים עדיין לומדים את הברכה "השבח לאלוהינו תחי האומה! בתיאבון!" (Tanrimiz hamd olsun,) עם זאת ראוי לציין שבעיני המוסלמי האדוק החידוש הלשוני Tanrı, שמשמעו "אלוהים", אינה רווי באותו רגש דתי כמו המילה "אללה".

חינה משמשת לא פעם בשמחות, במיוחד בערב הכלולות כשמורחים בה את ידי החתן והכלה. הכינוי הכולל לחיל בתורכיה הוא "ממטצ'יק" (Memetçik), שמקורו בשם "מֶהֶמֶט" (Mehmet). כאן השם מהמט מרמז על החיילים כולם.

36 verdik, שמשמעותו המילולית "העלינו קורבן" (אנו, הגברים שבמשפחה). בתג הקורבן המוסלמים התורכים מקריבים בעל חיים (בדרך כלל כבש), לזכר הנביא אבראהים שהיה מוכן להקריב את בנו אסמאיל לאללה.

מחברה של הצהרה זאת מצפה מן האזרחים להקריב את עצמם למען האומה המוסלמית. גם בכיתה ח' שבים ופורטים על המיתר הזה, שכן בגיל הנעורים צפוי שהתלמידים יהיו מרדניים יותר. ספרי האזרחות לכיתה ח' מדגישים אפוא שלא זו בלבד שהזהרות הלאומית מכילה בתוכה את ההזדהות עם האסלאם, אלא אף שהמדינה היא מוסד מקודש מן הבחינה הדתית: "מבחינת הדת, המדינה היא מוסד שיצר אללה לטובת בני-האדם".³⁹ המדינה החילונית נעשית חסינה מפני פגיעה ממש כמו ממלכת הקדושה של הדת. באותו ספר עצמו המחבר ממש מצווה על התלמידים לדעת שסמלי הקודש והחול המקודשים על המדינה ראויים ליחס של מסירות וכבוד. מכאן לומד הילד "להרים מן הקרקע ציורים של הדגל, פסוקי קוראן וחדית' ועיתונים וניירות אחרים שעליהם מופיעים צילומיהם של מדינאים וגיבורים לאומיים, ולא להניח להם להירמס ברגליים; ולהאזין ביראת כבוד לשידורים דתיים על הקוראן וה'מולידים' ברדיו ובטלוויזיה".⁴⁰ אמונה במדינה כרוכה בכניעות מוחלטת ובצייתנות גמורה לשלטונות; בהקשר של הפכת 1980, השלטונות משמעים נציגי הכוחות המזוינים והממשלות האזרחיות שהצבא אישר בהמשך. בתכנית הלימודים "מדינה" ו"מדינאי" מייצגים זה את זה ייצוג מטונימי ושניהם מקודשים מן הבחינה הדתית. במקראה לכיתה ח' על "התרבות הדתית והמנהגים הלאומיים" כתוב שכל הילדים הרואים את עצמם כמוסלמים מצווים לקבל על עצמם את האמת ש"אנו, בני העם התורכי, אוהבים את מדינתנו ואת קיומנו הלאומי בדמותו של המדינאי. אלה שמקריבים את קיומם שלהם על מזבח האומה והמדינה ראויים לאהבה ולכבוד. בחובות המוטלות עליהם הם נושאים באחריות חשובה כלפי אלוהים".⁴¹ הטקסט מסתיים בפנייה אישית אל התלמידים הזכרים: "בני, מי ייתן ויגדל להיות חייל. אם ימות יהיה למרטיר שנפל על אמונתו; ואם יחיה יהיה לוחם קדוש". כאן המחבר קושר במפורש את השירות בצבא ואת המסירות הלאומית עם זהותם הדתית של הטירונים לעתיד לבוא. שוב נעשה האסלאם ליסוד מוסד שעליו מושתתים המדינה והצבא, המגינים עליו.

אויבי המדינה

אם תומכי הדת הם עתה חלק מן התרבות הלאומית, מי הם אויביה של תורכיה? יומיים לאחר ההפכה נחשפו בפני הציבור כוונותיו החינוכיות של הצבא: "בתחום החינוך [...]

Vatandaşlık Bilgisi, orta 3, İstanbul 1987: 72 39

שם. "מוליד" הוא שיר הלל על לידתו של הנביא מוחמד. 40

Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi, orta 3, İstanbul 1987: 89 41

זרות במקום ללמוד את עקרונותיו של אתאטורק; שאם לא כן ייעשו לאנרכיסטים".⁴² מאמץ מרוכז נעשה לסלק מן התרבות הפוליטית את כל הקבוצות הפוליטיות שכפרו בעליונותה של הלאומיות התורכית, וראשי הצבא שללו את הלגיטימיות של אידיאולוגיות לא־לאומיות. בד בבד עם המהלך האסטרטגי הזה נעשה ניסיון להטמיע קהילות אתניות או לשוניות שונות, כגון הצ'רקסים, בתוך "גזע" תורכי הומוגני שהיה קיים כביכול בעבר, תוך דחיית כל זיקה לגיטימית של הקבוצות הללו לאלה שהצבא החליט לדחותן אל השוליים. מאז ואילך החוק מחייב את כל ספרי הלימוד – גם במתמטיקה – להכיל קטע או שניים על הגנת האומה התורכית מפני אידיאולוגיות זרות ומפני אויבים. תכנית הלימודים החדשה מתמקדת באיומים (tehdit) הפוטנציאליים הפנימיים והחיצוניים על האחדות התורכית, ובאמצעי המנע (tedbir) שיש לנקוט נגדם. כדי להגן על הצעירים אימץ לו הצבא את התפיסה הגיאופוליטית של הלאומיים בעלי הנטייה הדתית. מצדדי "הסינתזה התורכית-אסלאמית" מציגים את האומה כמבצר עוז העומד בפני האידיאולוגיות המערביות החומרניות ומקורותיהן היהודיים-הנוצריים. "תורכיה", שמאות שנים הגנה על האסלאם כנגד המערב ועמדה מולו כחומה בצורה, נלכדה עתה בהפגזת תעמולה עזה, כתב עיתונאי אחד מתומכי התנועה בעיתון רב התפוצה *Türkiye* (ב' 17 באוגוסט 1990). רטוריקה זאת מצביעה במישרין על האתאיסטים ועל הקומוניסטים בתור האויבים מבפנים, ועל המערב בתור האויב החיצוני.

בבית הספר לימדו ב־1990 את הילדים לראות "סכנה-חיצונית" שכזאת ביוון, בישראל ובעם הארמני, ו"סכנות פנימיות" בשמאל הפוליטי, שהאידיאולוגיות הסוציאליסטיות וההומניסטיות ה"זרות" שלו אינן מכירות בעליונותה של הלאומיות. קיימת כאן סתירה פנימית בהגדרה הרשמית של אויבי המדינה. הסכנות הפנימיות מקורן מחוץ למדינה, ובייחוד מרוסיה (ברית המועצות דאז). מצד אחר, הסכנה החיצונית ניוונה מן היחסים ההיסטוריים המיוחדים ששררו באימפריה העוסמאנית בין המוסלמים ובין שלוש הקהילות הלא־מוסלמיות העיקריות שחיו בה – היוונים, הארמנים והיהודים. זה מה שלמדו תלמידי כיתה ז' בשיעור הגיאוגרפיה שבו נכחתי. הפרק האחרון בספר הלימוד התקני לגיאוגרפיה, גיאוגרפיה לאומית לחטיבות הביניים 2, שכותרתו "מצבה הגיאופוליטי של תורכיה", נפתח בהגדרת "אויביה הפנימיים" של המדינה:

מאז ימי קדם חמדו להם בני עמים זרים את מולדתנו. יודעים אנו שאומות אינן יכולות להתקיים אם אין להן, בראש ובראשונה, אחדות של תרבות, לשון, דת, ארץ, היסטוריה ואידיאלים. החלשת המאפיינים

האלה או עידוד מחלוקת יביאו בסופו של דבר לידי פירוד ולחורבן הארץ. זוהי סכנה פנימית.

הזרים החומדים את ארצנו עושים כמיטב יכולתם לנתק את קשרינו הלאומיים ולהרוס אותנו מבפנים. אחת הסכנות הפנימיות הראשיות של תורכיה היא הרס הערכים הלאומיים. עלינו להשגיח על התרבות הלאומית שלנו ולגונן עליה, תרבות שירשנו מאבות אבותינו לפני מאות שנים. על ידי ריסוק אחדותנו הלאומית אלה שחומדים את מולדתנו משקיעים מאמץ אדיר כדי להביאנו למצב של עוינות בינינו לבין עצמנו [...] כמה וכמה אידיאולוגיות זרות מאיימות על תורכיה מבפנים. אמונותיהן ופעולותיהן ההרסניות נוגדות את עקרונותיו ואת תיקונו של אתאטורק. אידיאולוגיות אלה מבקשות להרוס את הרפובליקה; הן שמו להן למטרה לנפץ את ערכינו הגשמיים והרוחניים [...]. אבותינו השקו את המולדת השמימית הזאת בדמם [...]. כדי להגן על מולדתנו מפני כל הסכנות הפנימיות למיניהן עלינו לשמר את האחדות הלאומית ואת שיתוף הפעולה.⁴³

אמנם הטקסט שהבאתי לעיל אינו מפרט את האידיאולוגיות הזרות הללו, אבל המורה – שאכנה אותו כאן אבראהים – קישר בשיעור במפורש בין "הסכנה הפנימית" לבין הסוציאליסטים והקומוניסטים התורכים. מאחר שהיה מתומכי "הסינתזה התורכית-אסלאמית" האשים המורה את השמאלנים שהם "מוסקוף" (Moskof), המשרתים את האינטרסים של רוסיה הסובייטית ואת האימפריאליזם והאתאיזם שלה, ובכך הם בוגדים בבני דתם ובאזרחים האחרים.⁴⁴ בהמשך חזר המורה על הטענות שבטקסט כשהוא שווה בהם את הדת, לאמר: האידיאולוגים השמאלנים ותומכיהם ה"זרים" מנסים "להחליש את אחדותם הדתית [של התורכים]". אחרי השיעור הסביר לי אבראהים שהשמאלנים מרגישים את חוסר השוויון בכלכלה ואת ההבדלים בין המעמדות על חשבון האחדות הלאומית. הוא עצמו דגל בפופוליזם הרשמי (halkçılık), שלפיו הארץ מורכבת מקבוצות שונות של בעלי מקצועות, שכל אחת מהן חיונית לחייהן ולאורשן של הקבוצות האחרות ושל האומה כולה.⁴⁵ בכיתה עצמה, הערותיו שמעבר לטקסט

43 Ergintürk and Esatoğlu 1987: 135. (הדגש שלי).

44 מורים בעלי נטיות שמאלניות ששוחחו אתי פירשו גם הם את כוונת הכתוב כהאשמה כלפי השמאל על שאין הוא פטריסטי ודתי.

45 למרות המעבר לכלכלת שוק חופשי, הרטוריקה בדבר התאגדויות סולידריות או פופוליזם (halkçılık) נפוצה מאוד בתכניות הלימוד מאז שנות השלושים. לפי האידיאולוגיה הממלכתית הזאת מורכבת המדינה מחמש קבוצות "סוציו-מקצועיות": (א) חקלאים ועזרים; (ב) בעלי מלאכה; (ג) פועלים; (ד) בעלי מקצועות חופשיים; (ה) תעשיינים, בעלי קרקעות גדולים, יומים ואנשי עסקים. בבית הספר הם מלהוכיח

הציבו את התלמידים בעמדה של מגיני המורשת הדתית של הארץ, החייבים למנוע את הסתננותן של אידיאלוגיות מטריאליסטיות. בעיני אברהמים אחדות לאומית פירושה אמונה בקהילה המוסלמית.

אותו פרק דן בהמשך ב"סכנות החיצוניות", ובייחוד הוא מעמיד את האומות זו כנגד זו. המחברים מגנים את יוון וישראל בשל "מדיניות ההתפשטות" שלהן, וב"עם הארמני" הם מטיחים האשמות קשות עוד יותר: "תביעותיהם שאין להן בסיס [...] להקים להם מדינה ארמנית על אדמתנו" מאיימות על הריבונות הלאומית. טענותיהם של הארמנים שנעשה בהם רצח עם שבו ועלו לדיון ציבורי בעקבות ההתנקשויות באנשי הסגל הדיפלומטי התורכי בחוץ לארץ בשנות השבעים. אותו ספר לימוד עצמו מגנה את המתנקשים הארמנים על שהם "תוקפים את נציגינו בחוץ לארץ בסכין בגב". תכנית הלימודים מבליטה מעשי זוועה שעשו הארמנים בתורכים כדי שישימשו משקל נגד לדיווחים מערביים על אכזריותם של התורכים. בעניין הזה הופך חזון ממשלתי ובו הנחיה למורים:

[יש] להצביע על כך שלנו [התורכים] לא היו שום קשיים עם הארמנים, שחיו בעבר באנטוליה תחת עולם של הביזנטים. חיוני להסביר שלאחרונה הם נתמכים על ידי מעצמות זרות, ושמעשי פשע עקובים מדם נעשו כנגד נציגינו הדיפלומטיים בחוץ לארץ. יש להבהיר שהאומה התורכית נפלה למלכודת של תככים פוליטיים שמטרתיהם טרוריסטיות, והיא ממתינה באורך רוח כתמיד שצדקתה תוכר.⁴⁶

ספרי הלימוד משתקפים את המדיניות הממשלתית הרשמית ביחס לארמנים ומתארים את התורכים כקורבנות תמימים וחפים מפשע. ספר לימוד ל"מדעי החיים" של כיתה ג' קובע, לדוגמה, כי "הארמנים שחיו יחדיו עם התורכים במשך שנים רבות החלו לעשוק את התורכים ולענותם".⁴⁷ המחברים אינם מרחיבים בנושא זה. לעומת זאת זכר העוינות הבין-אתנית מונצח בחדרי הלימוד. תלמידי כיתה ח', למשל, קוראים את רישומיהם של עדי ראייה תורכיים על מעשי זוועה של הארמנים בימי מלחמת העולם הראשונה. בספר ההיסטוריה שלהם מופיע הדוח שהגיש הגנרל התורכי קאזים

מעמדות חברתיים-כלכליים אחרים, ואין צריך לומר מאבק בין מעמדות. בראש ובראשונה על האדם להשלים עם גורלו. אותו מורה אברהמים התנגד למדיניות הכלכלית הליברלית החדשה. אף על פי שדחה כל פירוש מטריאליסטי של יחסי הייצור, קשר את מדיניות הכלכלה הפרו-מערבית לאורח חיים לא-דת, והגן על זכותו של העובד המוסלמי לצדק חברתי.

46 TD 45 (2104): 38, 18 January 1982 – "הנחיות בדבר הוראת מהפכת אתאטורק ועקרונותיו לבתי ספר יסודיים ותיכונים". (הדגש במקור.)

Hayat Bilgisi İlkokul 3, İstanbul, 1991: 55 47

קראבקיר (Karabekir) לגנרל הבריטי הרבורד (Harbord), שכותרתו "מעשי טבח שעשו הארמנים במחוזות המזרחיים":

הטבח בארזונג'אן היה נורא. כמה מן הבניינים היפים הועלו באש. באחדים מהבניינים שנשרפו היו מוסלמים, והבירות מלאו גוויות. המראות העגומים מלמדים על מה שאירע באזור ארזורום [...]. הגופות שהתגלו בארזונג'אן היו מחוזה איום כל כך שדי בו להוציא אדם מדעתו. כל הילדים שוספו בכידונים. הזקנים והנשים מולאו בתבן והועלו באש, אבריהם של הצעירים קוצצו בגרזנים. אפשר היה לראות כבדים ולבבות תלויים על מסמרים.⁴⁸

למרות אופייה החילוני של המדינה, מעלה ספר הלימוד בגיאוגרפיה את הטענה שנציגיהן ה"לאומיים" של שלוש הקהילות הלא-מוסלמיות שעדיין קיימות בתורכיה (אשר שיעורן הכולל אינו עולה על עשירית אחוז אחד מכלל האוכלוסייה) מאיימים על האזרחים המוסלמים. הטלת ספק בנאמנותם של אזרחים לא-מוסלמים למדינה עולה בקנה אחד עם התפיסות על המיעוטים המקובלות בתורכיה. העמדות העולות מספר הלימוד מחזקות את הנטייה לכרוך את המושג המודרני והחילוני "אזרח" (vatandaş) עם המושג הקדם-רפובליקאי "נתיין" (tebaa), הנמנה עם קהילה דתית. ילדי יילה, כמוהם כהורים, מזדהים עם אמונתם המוסלמית. על השאלה "האם אתה תורכי?" משיב כל אחד בלי יוצא מן הכלל: "כמובן [...]. אני מוסלמי". וכששאלתי מה בדבר היהודים או הארמנים, למשל, ענו לי בלי היסוס שהללו הם "אזרחי תורכיה" אבל אינם "תורכים".

התפיסה הפסיכו-גיאוגרפית של תכנית הלימודים מאכלסת אפוא את הטריטוריה הלאומית באזרחים אידיאליים: מוסלמים סונים המתנגדים לסוציאליזם ולקומוניזם. ולהפך, מתנגדים של הלאומיות הדתית שאימץ הצבא נדחים ממחנה המשתתפים הלגיטימיים בעיצוב האומה. בעניין זה, אין שטח נייטרלי ולא אזור ספר: אזרח תורכי שאינו מקבל את ההגדרות של אויבי המדינה כפי שהן נלמדות בבתי הספר מסתכן בכך שייחשב לסכנה לאומית בעצמו. בפברואר 1989, בעת הבחירות למועצות המקומיות, פרסמה מפלגת השלטון של אותם ימים, "מפלגת המולדת", מודעה על פני עמוד שלם, שבה התיימרה לכך שתומכיה באים מקרב "אלה שאינם פלגנים ואינם גזענים ואינם בדלנים". ואולם בבית הספר האחדות הלאומית איננה כוללת, בין היתר, לא את

48 Ortaokul Türkiye Cumhuriyeti İnkilâp Tarihi ve Atatürkçülük, 96. בפסקה אחרת מתאר המחבר את הארמנים ככאלה שתוקפים נשים תורכיות ופוצעים גברים תורכים המנסים להגן על כבוד נשיותם (שם: 97).

השמאלנים ולא את הלא-מוסלמים. אלה נשארים מחוץ לגבולות הגיאוגרפיים של המדינה הנצורה המדומינת.⁴⁹

אם כי האסלאמיסטים התורכיים הצליחו להחדיר את מערכת עקרוניתם אל תכנית הלימודים אשר שמה דגש חזק על מושגי הכבוד הצבאי וההקרבה העצמית למען האומה, ברור באותה מידה שראשי הכוחות המזוינים היו שותפים מרצון לשינוי הזה במגמותיה של תכנית הלימודים. יחד פעלו האסלאמיסטים והצבא לקדם ולרומם גאווה חדשה בהישגיהם הצבאיים של המוסלמים התורכים. טשטוש החיץ בין המליצות של צבא בעל השראה דתית לבין אלה של דת מיליטנטית נעשה ליסוד מרכזי בתרבות הפוליטית של מערכת בתי הספר בתורכיה כיום.

מקלטה האחרון של החילוניות: האקדמיות הצבאיות

למרות הסימביוזה הזאת נותרו היחסים בין האסלאמיסטים לבין הצבא מתוחים. ההסכמה על המדיניות התרבותית בבתי הספר של הזרם החילוני לא הביאה לחלוקת המרחב הפוליטי על בסיס של שוויון. האליטות הצבאיות חוששות שהלאומיים בעלי התודעה הדתית יסיגו את גבולן, והן טוענות שיש לשוב ולחלן את התרבות הפוליטית. בשנת 1990 ניטש המאבק בין שני המחנות על תנאי הקבלה לאקדמיות הצבאיות העצמאיות רבות היוקרה. מוסדות עילית אלה אינם ששים לקבל תלמידים דתיים ואינם מקדמים בברכה את אמונותיהם. מאז 1983 בוגרי בתי הספר התיכוניים הדתיים מסוג אימאם-האטיף זכאים להירשם לכל מוסדות ההשכלה הגבוהה פרט לאקדמיות הצבאיות. רק בוגרי בתי הספר התיכוניים ומכללות למורים השייכים לזרם החילוני, ובוגרי בתי הספר המבוקשים של אנטוליה רשאים להירשם לאקדמיות הצבאיות. זאת ועוד, האקדמיות הצבאיות נשארו בתחום אחריותם של ראשי הצבא ולא של משרד החינוך, והן מציעות את ההכשרה האקדמית הטובה ביותר במדינה. כיתות הלימוד כאן מוגבלות ל-25 תלמידים (לעומת 60 או 70 בתיכוניים של המדינה). צוער מבית הספר התיכון הצבאי קוללי הראה לי בגאווה את שנתון המוסד: זה היה חיקוי מדויק של שנתון מכללה אמריקני, עשוי נייר מבריק ומכיל תצלומים של מעבדות מודרניות לשפות ומחשבים. הצוער התפאר גם בתכניות הטלוויזיה ובסרטים המופקים בבית ספרו. מתקני הספורט האולימפיים שבמוסדות אלה אינם קיימים באוניברסיטאות של

49 במקום אחר הראיתי שטיפוח מנטליות המצור בתכנית הלימודים העניקה בלי משים פירוש חדש למחלוקות היסטוריות שהיו קיימות לפני קום הרפובליקה ברמה המקומית: תלמידים מוסלמים-סונים מזהים את האיום הפנימי משמאל עם שכניהם בני טהאג'י הכופרים, כותבי העצים האלונים הנוודים לשעבר, וטוענים שצאצאי הנרצחים הארמנים שחיו לפני כן בייליה ישובו מחוץ-לארץ לתבוע את רכושם האבוד (Kaplan 1996).

המדינה, וכמובן שאינם קיימים בבתי הספר התיכוניים. בוגרי האקדמיות הצבאיות במונטסטר, קוללי ואורוורום אף מקיימים ביניהם רשת מסועפת של קשרים חברתיים, ורבים מהם זכו במשרות חשובות בצבא (Birand 1991). בין בוגרים אלה היו גם מפקדי צבא שחוללו את ההפכה של 1980.⁵⁰

כמגינים נאמנים של המדיניות החילונית מבית מדרשו של אתאטורק, מסרבים ראשי האקדמיות הצבאיות לקבל למוסדותיהם תלמידים בעלי נטייה דתית. חברי פרלמנט דתיים ניסו לעקוף באמצעים משפטיים את תנאי הקבלה כדי שגם בוגרי בתי הספר התיכוניים מסוג אימאם-האטיף יוכלו להתקבל למוסדות היוקרתיים ורבי העוצמה האלה. במסגרת תכנית החומש החמישית של הממשלה (1985–1989) הקימו חברי פרלמנט אלה את בתי הספר התיכוניים המבוקשים "אימאם-האטיף אנטוליה", שבוגריהם רשאים לכאורה להירשם לאקדמיות הצבאיות כמו תלמידי הזרם החילוני של "התיכונים של אנטוליה".⁵¹ ראשי הצבא הצליחו להגיב למהלך זה בבדיקות תקופתיות שבהן מזהים תלמידים בעלי אמונות דתיות ומדיחים אותם.

מדינאים ואנשי רוח דתיים הפנו אפוא את הסוגיה אל תחום הדין הציבורי. דוגמה אחת של ביקורת כזאת שזכתה לפרסום רב הופיעה בעיתון הדתי *Zaman* ב־30 בינואר 1990. אוקצ'ו (Okçu), שנודע יותר בשם הקימאואלו אסמאיל (İsmail), עיתונאי ומחברו של רב־המכר הדתי "עבדוללה ממנייה", מתח ביקורת על תנאי הקבלה לאקדמיות הצבאיות וטען שאורחות חייו של הממסד הצבאי לוקות במוסר ירוד. העיתונאי, שהיה מפקד טנק בעת שירותו הצבאי, רמז שהכוחות המזוינים הם אויבי הדת. "קחו, קחו את בני לאקדמיה הצבאית", כתב. "קחו רק את המעטים שאינם שותים אלכוהול ואינם מהמרים; קחו רק את המעטים אשר מתפללים וצמים". בשל מאמציו של הצבא להנהיג תפיסה תרבותית דתית יותר במערכת החינוך הלאומית לא ניתן היה להקל ראש בהאשמות אלה; הן הסופר הידוע והן עורך העיתון נקנסו בעוון הוצאת דיבה.

עיתונאים אינם היחידים המערערים על מדיניות הקבלה של האקדמיות הצבאיות. בבית הקפה של הצעירים בִּילֵה פרק את זעמו בוגר בית־ספר תיכון אימאם-האטיף שנרשם ללימודים באקדמיות צבאיות. הצעיר שנדחה קבל מרות:

האם אנו, בוגרי בתי הספר אימאם-האטיף, איננו ילדיה של הארץ הזאת? האם לא ברא אלוהים גם אותנו? אם יש נושא ראוי לוויכוח,

50 עד 1990 היו כל נשיאה של תורכיה בוגרי אקדמיות צבאיות, והתחילו את דרכם בשירות צבאי. הנשיאות הייתה לזרם גמול על קריירה ארוכה ורבת יוקרה בצבא, עד שטורגוט אוול שם קץ למסורת הפוליטית הזאת בשנת 1990; אוול היה הנשיא הראשון של הרפובליקה התורכית שבא מקרב האזרחים. הוא אף לא היה בוגר אקדמיה צבאית.

הריהו זה שאנו, בוגרי בתי הספר אימאם-האטיף, איננו מתקבלים לאקדמיות הצבאיות. כל השמאלנים הדורשים יותר חירויות ממלאים פיהם מים בעניין זה. אין הם מאמינים בשוויון הזדמנויות כשמדובר בחינוך.

בעיני הצעיר מר הנפש הזה, לא זו בלבד שהצבא אינו מתקן עוולות חברתיות אלא שהוא מנציח את חוסר השוויון במדינה.

במידה דומה קשה לציבור הדתי העמדה החילונית, הפרו-מערבית, שנוקט הצבא בכל הנוגע לתרבות הלאומית. למרבה האירוניה, הזהות ה"מתקדמת" שהגנרלים מתהדרים בה נתפסת כמין סניליות. אותו צעיר הראה לי קריקטורה שהופיעה ב־28 בדצמבר 1990 ב־*Cingar* – כתב עת דתי, מיליטנטי וסטרי – המלמדת כיצד נתפס הצבא בעיני המגזר הדתי.⁵² משחקי המילים החזותיים עושים שימוש בביטויים רבי משמעות הנותנים תוקף לעמדות אלטרנטיביות כלפי החברה (Sreberny-Mohammadi and Mohammadi 1994). בקריקטורה נראה גנרל שחוח, עמוס מדליות ועיטורים, שאומר לחייל צעיר: "חייל, בוא אתי, נטייל קצת בגן [...]". הסתכל בעצי האגס האלה. מי יודע מה היו אומרים אילו היו להם פיות". והחייל משיב בלבו: "מן הסתם היו אומרים שהם עצי תפוח ולא אגס". הצייר כיוון לביטוי תורכי עממי המלמד עד כמה הצבא מנותק מערכי הציבור הדתי בימינו. האמרה "עץ אגס אינו מצמיח תפוחים" (*armut ağacı elma vermez*) פירושה שאין לצפות מאדם שיעשה מה שאין מטבעו לעשות; לאמור, הגנרלים רחוקים מלהיות מופת למנהיגות. מתוך הקריקטורה הצטיירו ראשי הצבא בעיני הצעיר כדובים, שבתוריהם רואים בהם כבעלי חיים חסרי בינה. את הגנרל שבציור דימה כמין "אדון אגס הבר" (*ahlat ağası*) בעל תכונות של דוב, דימוי המסמל זקן חסר דעה שאינו מבחין בין טוב לרע. הוא אף האשים את הגנרלים שהם דוחפים למודרניזציה בכל מחיר, על חשבון המורשת האסלאמית של הארץ. כפי שניסח זאת, הגנרל בקריקטורה דומה לדוב במשל העממי "ארבעים סיפורים מי יידע – כולם אודות אגסי בר". אחדים מחבריו של הצעיר, שכושר ההבחנה שלהם היה נחות משלו, היו שותפים אף הם לכעסו על יחסו המתנשא של הצבא כלפי הציבור. צעיר אחר שישב בבית הקפה הוסיף ואמר שהקצינים הגבוהים משיגים תמיד

52 כתב העת הנפוץ ביותר בתורכיה הוא השבועון הסטרי *Girgir*, המלא וגדוש קריקטורות פוליטיות. בשנת 1990 הפיקה העיתונות הדתית שלושה כתבי עת סטריים מיליטנטיים, *Cingar*, *Fit* ו־*Dinazor*, כדי להתחרות בהשפעתו של *Girgir*, התוקף לא פעם את השפעתו הגוברת של הציבור הדתי בחינוך ובפוליטיקה של התרבות הלאומית. בשמותיהם של השבועונים האלה באה לידי ביטוי ברור עמדתם הפולמוסית כלפי הסטאטוס־קוו. המילה *girgir* משמעה "ריב לעגני" ואילו *cingar* פירושה "מתחלוקת רועשת"; *fit* פירושו "התססה", ו־*dinazor* הוא משחק של המילה דינאזור עם כפל המשמעות "עוקצים את הדת".

את רצונם ביד רמה. הוא הבהיר את דבריו בעזרת הפתגם העממי "הדובים אוכלים את האגסים הטובים ביותר", דהיינו – המזל מאיר את פניו לטיפשים; במילים אחרות, רק הגנרל שבקריקטורה וקצינים החושבים כמותו נהנים מפרות ההשכלה האקדמית שלהם: השפעה כלכלית ופוליטית בארץ שמשאביה אינם מתחלקים שווה בשווה.

סוף דבר

במאמר זה ניסיתי להראות כיצד תכנית הלימודים הנוכחית בבתי הספר בתורכיה פועלת לחשל את הקשרים הרגשיים בין הצבא לבין האוכלוסייה האזרחית. מערכת החינוך להמונים, שכל הילדים בה לומדים מספרי לימוד אחידים, מחנכת בשיטתיות ובהתמדה ליחס אישי כלפי הצבא, מטפחת יחס זה ומאשרת אותו. באמצעות ניתוח תכנית הלימודים לפרטיה הראיתי כיצד אישור עצמי מיליטריסטי זה של ההיסטוריה נוקק לעיבוד מחדש בלתי־פוסק במסגרת התמורות החברתיות, הפוליטיות והתרבותיות המתרחשות במדינה. בהתחברו אל המורשת הדתית של האזרחים המוסלמיים רתם הממסד הצבאי לעגלתו לאומיים בעלי נטייה דתית, פטרוניה של "הסינתזה התורכית־אסלאמית". במחזור אידיאולוגיה ממלכתית מהתקופה הקדם־רפובליקאית החזיר הצבא לתחייה את ברית־התאומות העוסמאנית נחלת העבר, "דת ומדינה", שבגדרה לומדים כל ילדי המדינה לראות את עצמם כמגיני האמונה. בהקשר הגיאוגרפי־פוליטי הלאומני הזה החיה הצבא זהויות דתיות קיבוציות ישנות בהגדירו חתרנות פנימית וחיזונית. שמאלנים ולא־מוסלמים נכרכים יחד בקטגוריה אחת, ושני "איומים" אלה כאחד מוצגים כאילו הם חותרים תחת המורשת האסלאמית של הארץ. למרבה האירוניה, הצבא – נאמן מוצהר של הרפובליקה החילונית מבית מדרשו של אתא־תורכ – הוא שסייע לשיבת האסלאם אל מערכת החינוך הלאומית.

עם זאת, פחות ברור עד היכן תימשך שותפות זאת שבין הצבא לבין הדתיים הלאומיים בתחום החינוך. בשנת 1910 ציין סגן הקונסול הבריטי במרסין, הסרן טאונזנד (Townshend), ש־"ben asker im" [אני חייל] היא האמירה הגאה ביותר שיכול תורכי לומר, מלבד ההצהרה שכבר עלה לרגל למכה" (Townshend 1910: 161).

גם כיום מוסיפים רבים מאזרחי הרפובליקה החילונית לזהות את עצמם כמוסלמים ואת תורכיה כאומה של לוחמים. אבל התרבות הפוליטית החילונית והפוליטיקה התרבותית הדתית בתורכיה של ימינו שונות תכלית שינוי מאלה ששררו באימפריה העוסמאנית שתיאר הסרן טאונזנד. כפי שהראיתי, ב־1990 סירב הצבא לקבל לאקדמיות הצבאיות את בוגרי בתי הספר התיכוניים הדתיים. כיום שני סוכני התרבות העיקריים של האומה התורכית נאבקים על עמדותיהם הנבדלות בתוך מערכת החינוך

בכללה. בשנת 1995, כשהצליחה מפלגה דתית ("מפלגת הרווחה") להקים ממשלה בפעם הראשונה בתולדותיה של הרפובליקה התורכית, חששו ראשי הצבא שאופייה החילוני של המדינה נתון בסכנה. לפיכך תבעו אנשי הצבא חברי "המועצה לביטחון לאומי" ב-28 בפברואר 1997 ליישם מיד את החוק לשמונה שנות חינוך חובה, צעד שמשמעותו עמידה על כך שכל הילדים בכיתות א'-ח' ילמדו במערכת חינוך של זרם אחד. התוצאה הייתה ביטול של חטיבות הביניים בתכנית השבע-שנתית של בתי הספר מסוג אימאם-האטיף.⁵³ מהלך זה מונע בפועל מתלמידים שלמדו בבתי ספר דתיים להתחרות בהצלחה על מספר המקומות המוגבל באוניברסיטאות, וייתכן שהוא חוסם בפניהם את הדרך לשליטה בפוליטיקה, בתרבות ובחינוך. ואולם המאבק בין אוריינטציה חילונית לאוריינטציה דתית בתרבות הפוליטית עדיין לא תם. כל אחד מן הצדדים מנסה לשכנע את הציבור לתמוך ולהשתתף בקהילה לאומית שתישא את האופי המועדף עליו. במלחמת עמדות נמשכת והולכת זו, מורשתו הצבאית של העם התורכי בתור גורם מאחד, תהיה נושא מפלג עד מאוד.

מאנגלית: יוסי מילוא

53 פעם אחת לפני כן – לאחר המוכר של 1971 – יצא הצבא לפעולה נמרצת נגד בתי הספר של המסלול הדתי. לפי חוק מיום 4 באוגוסט 1971 בוטלו חטיבות הביניים מסוג אימאם-האטיף. בשנת 1974 חודשה פעילותם בעקבות עסקה בין "מפלגת ההצלה הלאומית" הדתית ובין "מפלגת העם הרפובליקאית" (Dinçer 1998: 111).

ביבליוגרפיה

- Berkes, Niyazi, 1964. *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal.
- Bertaud, Jean-Paul, 1988. *The Army of the French Revolution: From Citizen Soldiers to Instrument of Power* (tran. R. R. Palmer), Princeton.
- Birand, Mehmet Ali, 1991. *Shirts of Steel: An Anatomy of the Turkish Armed Forces* (trans. Saliha Paker and Ruth Christie), London.
- Dilipak, Abdurrahman, 1990. *Bu din benim dinim değil: "resmi din" öğretisine eleştirel bir yaklaşımı*, İstanbul.
- Dinçer, Nahid, 1998. *1913'ten Günümüze İmam-Hatip Okulları Meselesi*, İstanbul.
- Finer, Samuel E., 1975. "State- and Nation-Building in Europe: The Role of the Military", in: Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 84-163.
- Gramsci, Antonio, 1985. "Art and the Struggle for a New Civilization", In: David Forgacs and Geoffrey Nowell-Smith (eds.), *Selections from Cultural Writings/ Antonio Gramsci* (tran. William Boelhower), Cambridge, Mass.

- Güvenç, Bozkurt et al., 1991. *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul.
- Hale, William, 1994. *Turkish Politics and the Military*, London.
- Helling, George and Helling, Barbara, 1986. "Values Implicit in Turkish Images of Human Types: An Empirical Approach", *Turkish Studies Association Bulletin* 10: 87-97.
- Kaplan, Samuel W., 1996. *Education and the Politics of National Culture in a Turkish Community, Circa 1990*, Ph.D. dissertation, University of Chicago.
- Kazamias, Andreas M., 1966. *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, Chicago.
- Kinross, John Patrick, 1954. *Within the Taurus*, London.
- Leder, Arnold, 1976. *Catalysts of Change: Marxist versus Muslim in a Turkish Community*, Austin.
- Lerner, Daniel and Robinson, Richard D., 1960. "Swords and Ploughshares: The Turkish Army as a Modernizing Force", *World Politics* 13: 19-44.
- Lewis, Bernard, 1968. *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford.
- Lynn, John A., 1984. *The Bayonets of the Republic: Motivation and Tactics in the Army of Revolutionary France, 1791-94*, Urbana.
- Magnarella, Paul, 1982. "Civil Violence in Turkey: Its Infrastructural, Social and Cultural Foundations", in: Çiğdem Kâğıtçıbaşı (ed.), *Sex Roles, Family and Community in Turkey*, Bloomington.
- Mardin, Şerif, 1978. "Youth and Violence in Turkey", *Archives européennes de sociologie* 19: 229-254.
- Olson, Emilie, 1985. "Muslim Identity and Secularism in Contemporary Turkey: 'The Headscarf Dispute'", *Anthropological Quarterly* 58: 161-171.
- Parmaksızoğlu, İsmet, 1988. *Türkiye Cumhuriyeti, İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük*, İstanbul.
- Sirman, Nükhet, 1990. "State, Village, and Gender in Western Turkey", in: Andrew Finkel and Nükhet Sirman (eds.), *Turkish State, Turkish Society*, London, 21-51.
- Sperber, Dan, 1975. *Rethinking Symbolism* (tran. Alice A. Mouton), New York.
- Sreberny-Mohammadi, Annabelle and Mohammadi, Ali, 1994. *Small Media, Big Revolution: Communication, Culture and the Iranian Revolution*, Minneapolis.
- Szyliowicz, Joseph S., 1972. *A Political Analysis of Student Activism: The Turkish Case*, London.
- Townshend, A.F., 1910. *A Military Consul in Turkey: The Experiences and Impressions of a British Representative in Asia Minor*, London.

סם קפלן

Turan, Osman, 1955. "The Ideal of World Domination Among the Medieval Turks", *Studia Islamica* 4: 77-90.

Türkdoğan, Orhan, 1988. "Doğu Anadolu'da tıbbi folklor açısından sağlık-hastalık sistemi üzerine bir araştırma", *Türk dünyası araştırmaları* 52: 19-27.

עיתונים וכתבי עת בתורכית:

Pulse

Tebliğler Dergisi

Cumhuriyet

Nokta

Güneş

Zaman

Türkiye

Cingir

מקראות לבתי ספר:

İlkokul Türkçe 4, 1990

İlkokul Türkçe 3, 1990

Hayat Bilgisi 2, 1992

Hayat Bilgisi İlkokul 3, 1991

Türkçe İlkokul 2, 1986

İlkokul Türkçe Ders Kitabı 4, 1990

Ortaokul için Milli Coğrafya Ana Ders Kitabı I, 1987

Hayat Bilgisi 3, 1984

Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi, orta 3, 1987

Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi, orta 2, 1987

Vatandaşlık Bilgisi, orta 3, 1987